

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК 342.7(045)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.6.7>

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРИНЦИПУ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ

Андрусенко Дмитро Володимирович,

аспірант

Маріупольського державного університету,

провідний спеціаліст секретаріату

Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду

Досліджено теоретичні та практичні аспекти становлення та розвитку принципу доступності правосуддя протягом різних конкретно-історичних періодів еволюції держави і права. Проаналізовано різноманітні вектори впливу історичних процесів на прогресивний розвиток судочинства та судоустрою. Показано місце та роль органів та посадових осіб державного управління у реалізації функції правосуддя в державах Стародавнього світу, зокрема в Стародавній Індії, Стародавньому Єгипті, Стародавньому Вавилоні, Стародавній Греції. Наголошується, що визначення оптимальних шляхів реалізації права на доступ до правосуддя, на наш погляд, передбачає використання належних теоретико-методологічних засад, важливим елементом чого є дослідження історико-правових аспектів становлення та розвитку права на доступ до судочинства протягом різних конкретно-історичних етапів еволюції світової та української державності, починаючи з досвіду реалізації правосуддя у державах Стародавнього світу. Визначено, що у світовій історії держави і права визначаються три основні етапи становлення принципу доступності правосуддя: I. Стародавній етап, протягом якого відносна доступність населення до правосуддя в умовах відсутності автономної судової гілки влади забезпечувалася поєднанням управлінських та судових функцій центральними та місцевими загальними органами і посадовими особами публічного управління, включаючи абсолютного монарха (фараона, царя і тому подібного). II. Новий етап (починаючи з 17 ст.), протягом якого судова влада поступово виокремилася з-поміж інших елементів системи публічного управління в якості самостійної, професійно забезпеченої кадрами гілки влади. III. Новітній етап (з 60-х рр. ХХ ст. до сьогодні), який характеризується доктринальним розробленням концепції доступності правосуддя, яка згодом набула статусу міжнародно-правового стандарту та принципу національного судочинства правових держав в якості необхідного складового елемента права на справедливий суд.

Ключові слова: судочинство, судова система, доступ до правосуддя, історико-правові аспекти, міжнародно-правовий стандарт.

Andrusenko Dmytro. Historical and legal aspects of the formation and development of the principle of access to justice

Theoretical and practical aspects of the formation and development of the principle of access to justice during different specific historical periods of the evolution of the state and law have been studied. Various vectors of influence of historical processes on the progressive development of the judiciary and the judicial system are analyzed. The place and role of public administration bodies and officials in the implementation of the function of justice in the countries of the Ancient World, in particular Ancient India, Ancient Egypt, Ancient Babylon, Ancient Greece are shown. It is emphasized that determining the best ways to exercise the right of access to justice, in our opinion, involves the use of appropriate theoretical and methodological principles, an important element of which is the study of historical and legal aspects of the formation and development of access to justice during different historical stage of the world and Ukrainian statehood, starting with the experience of justice in the ancient world. It is determined that in the world history of state and law there are three main stages of the principle of access to justice: I. The ancient

stage during which the relative access of the population to justice in the absence of an autonomous judiciary was provided by a combination persons of public administration, including the absolute monarch (pharaoh, king, etc.). II. A new stage (beginning in the 17th century), during which the judiciary gradually stood out from other elements of the public administration system as an independent, professionally staffed branch of government. III. The latest stage (from the 60's of the XX century to the present), characterized by doctrinal development of the concept of access to justice, which later acquired the status of international law and the principle of national justice of the rule of law as a necessary component of the right to a fair trial.

Key words: justice, judicial system, access to justice, historical and legal aspects, international legal standard.

Сучасний етап модернізації та комплексного вдосконалення найважливіших засад суспільного життя, серед яких окреме місце посідають судоустрій та судочинство, є тією об'єктивною необхідністю, що спонукає публічну владу, науковців, практиків, громадянське суспільство до пошуку оптимальних шляхів удосконалення організації та діяльності ключових державних інститутів у відповідності до вимог сьогодення та потреб забезпечення конституційних прав і свобод людини та громадянина.

За таких обставин у центрі національної правової системи знаходиться судова влада, адже саме від ефективності та якості судочинства безпосередньо залежить реалізація фундаментального принципу верховенства права як першоснови функціонування правової держави та розбудови демократичної моделі регулювання суспільних відносин як на рівні правотворчості, так і на рівні правозастосування.

Водночас судова реформа в Україні відбувається в умовах інтенсифікації процесів європейської міждержавної інтеграції, що знайшло своє формально-юридичне відображення у положеннях Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, у якій чимала частина прямо чи опосередковано присвячена проблематиці правового розвитку відповідно до європейських стандартів правосуддя та судоустрою. Вбачається, що одним із необхідних елементів модернізації судової влади має стати вдосконалення адміністративного судочинства, першу за все – з точки зору забезпечення ефективної реалізації функціонального принципу доступу до адміністративного правосуддя, зважаючи на існування низки проблем та необхідність узгодження моделі адміністративного судочинства з сучасними стандартизованими європей-

ськими зразками, що особливо актуалізується та об'єктивується в умовах реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Визначення оптимальних шляхів реалізації права на доступ до правосуддя, на наш погляд, передбачає використання належних теоретико-методологічних засад, важливим елементом чого є дослідження історико-правових аспектів становлення та розвитку права на доступ до судочинства протягом різних конкретно-історичних етапів еволюції світової та української державності, починаючи з досвіду реалізації правосуддя у державах Стародавнього світу.

Отже, мета статті – встановлення історико-правових аспектів становлення та розвитку принципу доступності правосуддя.

Варто зазначити, що окремі питання проблематики визначення окремих елементів принципу доступності правосуддя були досліджені різними науковцями.

Зокрема, серед інших слід відзначити праці таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як М.О. Баймуратов, Ю.Г. Барабаш, О.В. Батанов, Д.Батлер, Ю.М. Бисага, Ю.О. Волошин, Є.В. Годованик, С.П. Головатий, А.В. Городовенко, В.В. Городовенко, А. Дайсі, Л. Дюгі, О.В. Зайчук, В.А. Капустинський, О.Л. Копиленко, М.І. Мельник, О.М. Овчаренко, М.В. Оніщук, М.П. Орзіх, В.Ф. Погорілко, А.О. Селіванов, О.В. Скрипнюк, І.Д. Сліденко, М.І. Смокович, М.І. Ставнійчук, А.А. Стрижак, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко, О.Ф. Фрицький, С.В. Шевчук, Ю.С. Шемшученко, В.І. Шишкін.

Однак повною мірою не були розкриті теоретико-методологічні та історико-правові аспекти еволюції принципу доступності правосуддя, включаючи історичні передумови його формування та реалізації у судових системах різних держав

світу, а отже, ретроспективний компаративний (порівняльно-правовий) аналіз визначення та забезпечення доступності правосуддя становить важливе науково-практичне завдання в сучасних умовах правотворення та державотворення.

У контексті аналізу наявної джерельно-монографічної бази слід зазначити, що більшість українських дослідників історико-правових засад формування судової влади та становлення правосуддя як окремої функції держави вважають, що виокремлення судової влади з переліку інших видів (родів) державної влади, а отже, їх функціонального призначення, відбулось у Стародавній Греції [1, с. 228; 2, с. 29; 3, с. 37; 4, с. 58; 5, с. 4].

Водночас інші вчені вважають, що судова влада в якості інституту правосуддя була чи не найпершим атрибутом влади у Стародавньому світі [5, с. 4]. Зокрема, М.М. Коркунов зазначав, що стародавні абсолютні монархи були перш за все суддями, а відправною точкою прояву державного владарювання було саме право на ухвалення судового рішення [6, с. 18].

Натомість В.А. Капустинський цілком слушно вказує на певні фактологічні та методологічні недоліки такої концепції, зауважуючи, що названі дослідники «розвитку судових органів та їх функцій розглядають їх систему як загальне поняття – інститут правосуддя, що мав різні форми на різних етапах історичного розвитку держав та не відповідав усім ознакам судової влади в сучасному розумінні її концепції» [7, с. 36].

Водночас В.А. Капустинський акцентує на тому, що «прихильники інших поглядів вважають, що практичне розмежування функцій гілок та органів влади відбулося у значно пізніший історичний період Нового часу» [7, с. 37]. Зокрема, В.С. Нерсисянц зазначив, що внаслідок відсутності абстракції влади політичної держави у стародавній час про її розподіл слід вести мову лише у період Нового часу [8, с. 99]. Тобто дослідження ґенези судової влади та її функцій, якщо логічно спиратися на концепцію В.С. Нерсисянца, слід фактично обмежити періодом Нового часу.

Подібний підхід ми вважаємо не досить виваженим та доцільним, зважаючи на декілька основних чинників становлення

та розвитку судової гілки влади у попередні конкретно-історичні періоди до Нового часу.

По-перше, у державах Стародавнього світу відбувалася фактична реалізація функції правосуддя навіть за відсутності судової гілки влади в якості специфічної, професійної та автономної від інших елементів системи органів публічної влади.

Так, наприклад, І.М. Коваль та Д.А. Візняк зазначають, що у Стародавній Індії фактично вже існували «судові органи, які у своїй діяльності керувалися нормами права, зокрема Законами Ману. У VIII Главі цього збірника визначено, що судочинство здійснює цар особисто. Якщо цар не розглядав справу особисто, то він призначав вченого брахмана і трьох суддів, які розглядали справи у «високому суді» від імені царя. Очевидно, що у більшості випадків розгляд справ здійснювався брахманами, а місце, де вони «сидять», становило собою «суд Брахми» [9, с. 17; 7, с. 40]. Водночас «судочинство здійснювалося на основі системи норм змішаного (релігійного, морального, звичаєвого та правового) змісту» [10, с. 98]. Іншими словами, «високий суд» у складі вченого брахмана і трьох суддів фактично представляв собою хоча і не незалежний від монарха, а навпаки – призначений ним з відповідним делегуванням належних йому повноважень, але спеціальний орган для здійснення функцій правосуддя, існування якого певним чином підвищувало рівень доступності правосуддя, адже цар фізично не був спроможний розглянути особисто всі судові справи, що за відсутності подібної інституції мало б наслідком неможливість розгляду та вирішення великої кількості справ. Однак «до вторгнення британців Індія була розбита на численні князівські держави, кожна з яких мала власну систему управління. Голова князівської держави мав вищу компетенцію в питаннях законодавчої, судової та виконавчої сфери» [9, с. 17].

У Давньому Єгипті судова влада також не була автономною від системи державного управління за типом абсолютної монархії східного типу, але так само, як і в Давній Індії, існували специфічні судові органи та посадові особи, підпорядковані безпосередньо абсолютному монарху

(фараону) та призначені їм зі спеціальною метою забезпечення реалізації у державі функції правосуддя. Очільником правосуддя за такої суспільно-правової моделі організації державного ладу природно був фараон, йому підпорядковувався джати – верховний суддя з правом перегляду рішення будь-якого суду, тобто, якщо користуватися сучасною юридичною термінологією, спеціально призначена посадова особа з функцією апеляційного перегляду судових рішень. У таких умовах в якості судової інстанції у різні періоди історії Стародавнього Єгипту існувала ціла низка управлінських інституцій з функціями відправлення правосуддя як на центральному, так і на місцевому (регіональному) рівнях. На центральному рівні до таких органів загалом можна віднести перелічені нижче: Рада десятиох; Палата шести; Колегія тридцяти. До регіональних судових установ відносилися наступні: суд ному (на чолі з номархом); суд міста (на чолі з градоначальником); суд храму (виконував рішення жерця-оракула або ради храму); кембет (розглядав справи на місцях переважно у галузі сімейного та спадкового права). Особливістю судочинства в Стародавньому Єгипті також було здійснення судових функцій численними храмами, що також підвищувало рівень фізичної доступності правосуддя для населення [11, с. 37].

По-друге, судові функції у складі компетенції органів та посадових осіб держав Стародавнього світу поєднувалися з управлінськими функціями адміністративно-розпорядчого характеру (цар у Стародавній Індії; фараон, номархи та градоначальники у Стародавньому Єгипті, храмові жерці як посадові особи релігійної влади і так далі). Слід зазначити, що у Стародавньому Вавілоні ще більшою мірою, ніж у Стародавньому Єгипті, мале місце зрощування судових функцій з релігійно-управлінськими через делегування відповідних повноважень храмовим жерцям. Водночас, як слушно звертає увагу В.А. Капустинський, «у результаті реформ Хаммурапі судова система Стародавнього Вавилону отримала наступний вигляд: кожна община мала власний общинний суд (колегію) під головуванням общинного старости, що призначався царем. А в усі

великі міста додатково призначалися «царські судді», які вирішували справи, що стосувалися людей. Вони служили царю або мали повинності перед ним. Разом із тим на практиці зазначені судові інстанції подекуди об'єднувалися: общинний суд міг очолювати «царський суддя» і тоді він одночасно виконував роль царського суду або общинний суд об'єднували з храмовим в одну колегію» [7, с. 38-39].

По-третє, вже на етапі становлення та розвитку стародавнього типу держави і права (як східної, так і західної типології) розпочалося формування територіальності як одного з ключових складових елементів принципу доступності правосуддя. Так, наприклад, сімейні та спадкові справи у Стародавньому Єгипті розглядалися на місцевому рівні, що є цілком логічним та відповідає локальному, індивідуалізованому, приватно-правовому характеру таких спорів.

Водночас судочинство Стародавньої Греції дійсно значно відрізнялося від судочинства попередніх держав, адже «у Стародавніх Афінах уже було запроваджено колегіальні судові органи на постійній платній основі, що виконували широкий спектр функцій у державі і суспільстві. Серед них основною функцією залишалось здійснення правосуддя, а серед допоміжних можна виокремити законодавчу та функцію контролю» [7, с. 44], тобто загалом тривала тенденція до поєднання (змішування) судових та управлінських функцій в межах компетенції єдиних, неподільних інститутів публічної влади, але основною функцією судових органів все ж таки вже розглядалося здійснення правосуддя, а не виконавчі повноваження з поточного управління суспільними справами на центральному або на місцевому територіальному рівні.

Становлення та розвиток принципу доступності правосуддя у період Нового часу (наприклад, в Англії, Франції, Нідерландах, дещо пізніше – у новостворених США) нерозривно пов'язаний уже з формуванням політико-правової ідеї розділення влад з виокремленням самостійної судової гілки влади, що стало ключовою передумовою формування конституціоналізму як теорії і практики організації сучасного суспільного ладу.

Нарешті, характерною особливістю новітнього етапу формування принципу доступності правосуддя є доктринально-теоретичне обґрунтування доступності правосуддя як міжнародно-правового стандарту та принципу національного судочинства. У подібній інтерпретації новітній етап історії становлення та розвитку у світовій юридичній доктрині і правозастосовній практиці досліджуваної концепції доцільно відраховувати з 60-х рр. ХХ ст., адже активна наукова розробка проблеми доступності правосуддя розпочалася в межах всесвітнього неурядового руху «Доступ до правосуддя», що виник у Європі в 60-х рр. ХХ ст. з метою зробити судовий захист прав осіб найбільш ефективним. Як зазначав один з учасників руху І. Джекоб, «потреба в доступі до правосуддя є подвійною: по-перше, ми повинні гарантувати, що права громадян визнаються й ефективно реалізуються, бо інакше вони не будуть реальними, а лише ілюзорними; і по-друге, ми повинні бути здатними правові суперечки, конфлікти і скарги, які неминуче виникають у суспільстві, вирішувати спокійним шляхом за допомогою правосуддя, щоб сприяти гармонії та миру в суспільстві...» [12, с. 419]. У межах названого руху проблема послідовно розглядалася вченими-процесуалістами за трьома основними напрямками, які, за визначенням засновників руху М. Каппеллетті й Б. Гарта, отримали назву «хвилі» [13, с. 21–54].

Як зауважує Н.Ю. Сакара, досліджуючи історичний розвиток цієї проблеми в межах руху «Доступ до правосуддя», «вади й недоступність правосуддя пов'язували: а) з перешкодами матеріального характеру, які не давали можливості бідним прошаркам населення звернутися за захистом своїх прав до суду (значні судові витрати, неможливість звернення по допомогу до адвоката тощо); б) з відсутністю спеціальних процедур, які давали б можливість ефективно захищати права й інтереси не окремої особи, а відповідної групи, колективу; в) зі складністю, дорожнечою судочинства й дуже повільним розглядом справ у судах, необхідністю введення спеціальних альтернативних процедур для вирішення певних категорій справ [14, с. 16].

Цікаво, що автором терміна «доступність правосуддя» традиційно вважається радянський правознавець-процесуаліст В.М. Семенов. У 60-ті рр. ХХ ст. ним уперше були обґрунтовані поняття та зміст принципу доступності судового захисту прав і законних інтересів у цивільному процесуальному праві. Цей специфічний галузевий принцип розглядався виключно як притаманний цивільному процесу. Учений трактував його як «забезпечену державою можливість усякої заінтересованої особи звернутися в порядку, встановленому законом, до суду за захистом своїх прав та інтересів і відстоювати їх у судовому процесі». На думку науковця, «принцип доступності судового захисту було сформульовано у статтях 5 і 6 Основ цивільного судочинства, але його вплив виявлявся в різних нормах та інститутах цивільного процесуального права» [15, с. 110–111].

На сучасному етапі доступність правосуддя є ключовим принципом будь-якого виду національного судочинства, пов'язаного саме з реалізацією правосуддя (тобто, наприклад, для конституційного процесу доступність не є ключовим принципом, оскільки в цьому специфічному виді процесу квазісудова форма правосуддя, що не передбачає, на відміну від інших, ухвалення остаточного рішення за справою, відправляється виключно в особливих політико-правових ситуаціях, таких, як, наприклад, імпічмент глави держави) – цивільного, кримінального, господарського, адміністративного тощо. Більше того, вказаний принцип відображає універсальний та регіональний (європейський) стандарт, що є необхідним складовим елементом права на справедливий суд як концептуальної засади функціонування правової держави.

Загалом, у результаті проведеного дослідження історико-правових аспектів становлення та розвитку принципу доступності правосуддя можна дійти концептуального висновку про те, що у світовій історії держави і права визначаються три основні етапи становлення принципу доступності правосуддя: І. Стародавній етап, протягом якого відносна доступність населення до правосуддя в умовах відсутності автономної судової гілки влади забезпечувалася поєднанням управлінських та судових

функцій центральними та місцевими загальними органами і посадовими особами публічного управління, включаючи абсолютного монарха (фараона, царя і т. п.). II. Новий етап (починаючи з 17 ст.), протягом якого судова влада поступово виокремилася з-поміж інших елементів системи публічного управління в якості самостійної, професійно забезпеченої

кадрами гілки влади. III. Новітній етап (з 60-х рр. XX ст. до сьогодні), який характеризується доктринальним розробленням концепції доступності правосуддя, що згодом набула статусу міжнародно-правового стандарту та принципу національного судочинства правових держав у якості необхідного складового елемента права на справедливий суд.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Нечипорук С. Щодо питання про місце судової гілки влади в системі поділу влади. *Право України*. 2009. № 12. С. 228–234.
2. Бігун В.С. Філософія правосуддя : ідея та здійснення. Київ, 2011. 330 с.
3. Крижанівський В. Генезис незалежної судової влади. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2010. № 83. С. 37–41.
4. Притика Д.М., Кондратова І.Д. Правові засади становлення судової влади в Україні. *Вісник господарського судочинства*. 2011. № 3. С. 57–72.
5. Зубачова І. Історія становлення судової влади та її роль у системі поділу державної влади. *Юридична Україна*. 2009. № 9. С. 4–9.
6. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Санкт-Петербург, 1909. Т. 1. 630 с.
7. Капустинський В.А. Особливості функціонального призначення судових органів у давніх державах. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2013. № 2. С. 36–46.
8. Нерсесянц В.С. Гегелевская философия права: история и современность. Москва, 2009. 524 с.
9. Коваль І.М., Візняк Д.А. Витоки і генеза формування судової системи Індії. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави : збірник тез ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції, 30 травня 2020 року, Львів*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 17–19.
10. Булкат М.С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт : дис. докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 444 с.
11. Талдикін О.В. *Держава і право Давнього Сходу: структурно-логічні схеми і таблиці* : Навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. універ. внутр. справ, 2016. 136 с.
12. Jacob H. Access to Justice In England. *Access to Justice*. Milan, 1979. Vol. 1. P. 415–478.
13. Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report. *Access to Justice*. Milan, 1979. Vol. 1. P. 5–124.
14. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2006. 209 с.
15. Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. Москва : Юрид. лит., 1982. 152 с.